

A GRAMMATIKALIZÁCIÓ NÉHÁNY ESETÉRŐL BOSZORKÁNYPEREKBEN¹

Varga Mónika

Bevezetés

Dolgozatomban feltáró jelleggel mutatok be olyan igéket, igés szerkezeteket, amelyek a 16–18. század során (a hagyományosan középmagyarnek nevezett időszakban) partikulává vagy indulatszóvá válhattak. A dolgozatban tárgyalt elemek a következők²: *rávár, lát, hagy + jár*.

(1) „*varra* meg emlegecz még élsz” (1723 Bosz. 1: 217)

(2) „*Ládd-e* Örzse, hogy csak használ az én babonaságom”
(1759 Bosz. 2: 520)

(3) „oh nem én voltam, *hadgyán* [...] de kglmed [= kegyelmed] soha sem felelt ell engemet”
(1742 Bosz. 2: 140)

A dolgozat fő kérdése az, hogy az ilyen típusú változásokban a grammatikalizáció folyamata mutatkozik-e meg (elsősorban Hopper–Traugott 2003, az Oxford Handbook of Grammaticalization vonatkozó fejezetei, valamint Dér Csilla Ilona 2008-as és 2013-as munkái alapján). Ennek megfelelően a kifejezéseket kialakulásuk motivációja szerint szerkezeti, valamint szemantikai változásait feltárva tárgyalom.

A dolgozatban emellett érvelek, hogy a vizsgált kifejezések kapcsán bemutatott változások megfigyelhetők a tágon értelmezett grammatikalizációs folyamatoknak. Nem tartoznak ugyanakkor a grammatikalizáció tipikus esetei közé: a korszakban nem jellemző hasonló kategóriaváltás más igés forrás-szerkezetekre – az itt tárgyaltakhoz hasonló végeredménnyel. Ez nagy valószínűséggel a jelenség pragmatikai sajátosságai miatt magyarázható (lásd a részletes elemzést, 3. rész).

A nyelvi adatok forrása a Történeti Magánéleti Korpusz anyaga (<http://tmk.nytud.hu/>), kiegészítve manuális gyűjtéssel. A TMK jelenleg 16–18. századi magánéleti levelezések és perszövegek anyagát tartalmazza mor-

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült.

² A nyelvi adatokat a forráskötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az év, a kötet rövidített neve, valamint a lapszám alapján történik. Mivel a központosítás nem minden esetben egyezik a ma elvárhatóval, az értelmezést segítő – pl. mondathatárt, tagmondathatárt jelző – megjegyzések [ ]-ben szerepelnek.

fológiai annotációval (Dömötör 2014: 12–14). A kiegészítő keresés során elsősorban további levélkiadásokat és peranyagokat dolgoztam fel.³ A beszélt nyelvi (pontosabban ahhoz közelítő) források választását az indokolja, hogy közismerten kiemelt szerepük van a nyelvi változás vizsgálatában, hiszen a mindennapi nyelvhasználat a nyelvi módosulások megindulásának és lezajlásának színtere (Károly 1980: 44–46; Benkő 1988: 385–388; Herman 2001: 406; Henry 2002: 270–272).⁴ Az itt feldolgozott kifejezések pedig a korabeli nyelvhasználat közvetlenségét idéző, szinte mindig egyenes idézetben megjelenő fordulatai.

A továbbiakban röviden összefoglalom a vizsgált elemekkel kapcsolatos eddigi megállapításokat (1. rész). Ezeket a kifejezéseket együtt részletesen nem vizsgálták, s korábban nem tárgyalták őket grammatikalizációs folyamatok eredményeként. Jelen dolgozat arra mutat rá, hogy az ige (pontosabban a predikatív szerkezet) ilyen természetű kategóriaváltása kezelhető tágan értelmezett grammatikalizációs változásként, ha ritkának számít is. A korszakban többé-kevésbé mindhárom elemre jellemző a szerkezeti ingadozás, azaz a forrás és a célszerkezet egyszerre lehet jelen a nyelvhasználatban.

Az elemek együttes vizsgálatával ragadható meg a jelenség pragmatikai beágyazottsága is, ugyanis – elsősorban a boszorkányperek tanúvallomásaiban – speciális pragmatikai funkciót töltenek be, amely motiválhatta a szerkezeti változást és a kategóriaváltást, elsősorban a *várrá* esetében, míg a *ládde* és a *hagvján* kapcsán jelentésbeli bővülésről beszélhetünk, ami szintén megerősíthette őket a használatban. Hasonló jelentésű szerkezetek ilyen típusú

---

³ Részletesen: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése a 17. század elejéről; Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz; A magyarországi boszorkányperek oklevéltára; A magyarországi boszorkányság forrásai I–IV; Kolozsvári boszorkányperek. A későbbi adatokhoz a 18. század végi – 19. század eleji iskoladrámákból származó manuális gyűjtést a Magyar Történeti Szöveggyűjtő és a Magyar Nemzeti Szöveggyűjtő célzott kereséseivel egészítettem ki.

⁴ A boszorkányperek tanúvallomásaira jellemző a szabad történetmondás, ami megfelel a korszak büntetőeljárásai, elsősorban nyomozati szakaszának (Hajdu 1985: 94–95). A tényszerű események mellett rögzítenek felidézett diskurzusokat részletesen bemutatott beszédhelyzettel, akár nonverbális gesztusokkal, a történetmondást pedig a tanú hiedelmei, vélekedései, egyéb reflexiói egészítik ki. A nemzetközi szakirodalom szerint is beszélt nyelvi jellegű (*speech-like character*) szövegekről van szó (Grund 2007: 119–120, 124), stílusukban és tartalmukban egyaránt változatosak, megjelenhet bennük az informális, egyéni nyelvhasználat (Doty–Hiltunen 2009: 459–460). A dokumentumok alapján az nem világos, hogy összefüggő vallomást jegyeztek-e le a fogalmazók, vagy a másolás során fűzték egybe a rövidebb válaszokat. A vallomásra vonatkozó adatokat elviekben szó szerint kellett rögzíteni, de ez általában „rendkívül ritkán valósult meg” (Katona 1977: 201–209). Arra nézve legalábbis nem volt egységes az elvárás, hogy a tanú nyelvi megformálását is mindig kövessék a lejegyzők, vagy elsősorban tartalmilag igyekezzenek megragadni, amit csak lehet. A szövegek regisztere éppen ezért közvetett, leírt beszélt nyelvváltozatként határozható meg (Pusztai 1999: 381–382).

kategóriaváltása más nyelvekben sem példátlan (2. rész), de – ahogy azt lentebb jelzem, – megfigyelhetők bizonyos szerkezeti és alakulásbeli különbségek, elsősorban a magyarban feloldódó transzparenciára nézvést (3. rész). A változási folyamatok feltárása után szó lesz az elemek későbbi alakulástörténetéről is (4. rész).

1. A vizsgált elemekről

A következőkben a dolgozatban tárgyalt szerkezetek/elemekkel kapcsolatos korábbi megállapításokat foglalom össze. A *várrá* és a *ládde* felépítését és forrásszerkezetét tekintve vitatott a szakirodalomban, míg a *haggyán* egyértelmű, noha szinte kizárólag szótári feldolgozású.

A *várrá* értelmezése korábban a nyelvtörténészek számára sem volt magától értetődő. Pusztai Ferenc szerint a boszorkányperek alapján a *várrá* értelmezése 'várjál'. Azzal magyarázta a formai különbséget, hogy a középmagyarban a felszólító mód -j jele egyes szám második személyű igealakokban elmaradhat, hozzátevé, hogy az idézett adatokban az *r* utáni módjel teljes hasonulásra mellett az -l is hiányzik (Pusztai 1999: 386). Horváth László az előzőtől eltérő következtetésre jut a minorita iskoladrámák szövege nyomán, miszerint a *várrá* a *rávár* felszólító formájából keletkezett a módjel kiesésével és az igekötős kapcsolat tagjainak összeforrásával. A megoldás analógiájára példaként idézi a *fogdmeg* 'csendőr' kialakulását (Horváth 2001: 57). A szerző ennek megfelelően nem tárgyalja ezeket az adatokat az általa akkor vizsgált felszólító módú igealakok között, noha nem tartja kizárhatónak a korábbi értelmezést sem.

Jelen dolgozatban egyértelműnek veszem az igekötős igei eredetet, részben azért, mert mind az iskoladrámák, mind a boszorkányperek szövegeiben gyakran világos az írott formából az elem értelmezése, nagyobb részben pedig azért, mert – ahogy arról a szerkezeti változás kapcsán szó lesz, – időnként az igei paradigma több tagja is használatos:

- (4) „tudom én azt, hogy csak egy kopasz ember dolga, de *várjon rá*, mert megbánja”
(1723 Komáromy: 304)

A korábbi igealakként történő értelmezés kapcsán ugyanakkor érdemes rátérni az adatigazolás kérdésére. Schram Ferenc kiadásában a teljes betűhűségre törekedtek a szövegközlésnél, megmutatva az írásmód különbségeit akár ugyanannak a pernek két fázisa (sőt két bekezdése) között is. A központosítást tekintve szintén a korabeli megoldások hű visszaadására törekedtek, hiszen ezek is mutathatnak olyan rendszerszerűségeket, amelyeket még nem sikerült

megfejteti. Az „A magyarországi boszorkányság forrásai” című kötetekben, vagy éppen a „Koloszvári boszorkányperek” esetében azonban azt a kiadási elvet alkalmazták, mely szerint a korabeli (tulajdonképpen rekonstruált) kiejtés szerint kell átírni a szövegeket, figyelembe véve a mai helyesírás szabályait. Ennek gyakorlati hasznát elsősorban a könnyebb olvashatóságban és megértésben látják a szövegközlők. A kétféle megoldás különbsége egy kisebb részlet alapján is világos lehet egy olyan perszövegből, amelyet mindkét kiadás közöl. A betűhű átírás szerint ezt látjuk:

- (5) „meg fenyegette őtett *varra* ugy mond tiz esztendő múlva is meg keserülöd az én el meneteletem” (1755 Bosz. 2: 706)

A vélt kiejtés szerinti (rekonstruált) szöveg pedig ez:

- (6) „megfenyegette őtet, *várjá*, úgymond, tíz esztendő múlva is megkeserülöd az én elmenetemet” (1755 MBF. 4: 583)

Az átírás tehát morfémat és grammatikai kategóriát érinthetett: a mondatzóvá vált *rávár* (*vár* + *rá*) helyett igealakként értelmezték a kérdéses elemet, s így azt nem fogadhatnánk el adatként, ha csak a második részletet ismernénk. Mivel több forráskiadás is modernizált szövegközléssel készült, nem kizárt, hogy további adatok is lappanganak.

Az eddigi adatbázisbeli és manuális keresések alapján a *várj rá* ~ *várrá* elsősorban a 18. századra jellemző – ebben a használatban legalábbis –, mindössze egyetlen 17. századi adattal. A *várrá* típusú előfordulások az indultszó/mondatzó kategóriájába sorolhatók be (TMK, vö. Varga 2014: 104–5). A korszak levelezésében nem tűnik jellemzőnek, annál inkább a boszorkányperek tanúvallomásaiban. A 18. század végéről megtalálható iskoladrámákban, illetőleg a szépirodalomba is bekerült:

- (7) „De, *várrá!* Meg-ördög-tördellek” (1786 Dugonics András MTSzT)
(8) „*várrá*, meg eszed az öklömet” (1789 Piarista iskoladrámák: 654)

A *ládde* már a 16. századtól adathozható, és kódexekben is előfordul (lásd a NySz. *ládde*, *láddeg* címszavához tartozó adatokat, valamint Balázs 1995: 78–79), ezzel együtt felépítését tekintve szintén vitatottnak számít. Annyi bizonyos, hogy a kiinduló ige a *lát*, ennek a második személyű és nagy valószínűséggel felszólító módú alakjához (lásd ~ *lád*, vö. *meglád*) kapcsolódik az -e, ami egyes felfogások szerint kérdő partikula – ez mutatkozik meg a jelentésazonosítások egy részében ’látod-e’ –, míg mások ősi, rámutatást kifejező mondatciónak tartják (Kelemen 1970: 210). Az utóbbi magyarázatot erősítik a *lájják* a típusú (veláris mondatzóval kapcsolódó) változatok, vagy a *néz*

igéből kiinduló hasonló alakulású mondatzó, *nédd ~ nédde ~ nédda* változatai. Az így létrejött elem szófaji besorolása sem egységes, egyaránt tekintik mutató mondatzónak (Kelemen 1970: 210), valamint tárgyalják a módosító-szószerű alakulatok között (Balázs 1995: 78–79).

A *haggyán* szintén a 16–17. századtól adatolható (16. sz. NySz., SzT.; 17. sz. TESz.), felépítését tekintve problémátlanabb az előző két elemnél. A *hadd* már az ómagyar korban is működött óhajtást, ráhagyást, megengedést jelölő módosítószóként. A korszak forrásaiban az írott alakok világosan mutatták a funkcionális megoszlást, az igei használattól való elkülönülést (Juhász 1992: 826; D. Máta 2003: 660). A felszólító módú igealakból partikulává vált⁵ *hadd* kapcsolódik össze a *jár* ige ugyancsak felszólító módú harmadik személyű alakjával: *haggyárjon ~ haddjárjon*, idővel pedig a forma megrövidül: *haggyán*. Szófaji kategóriáját tekintve szintén határozószónak, illetve partikulának tekinthető (vö. TMK).

A módosítószók, partikulák szerepüket tekintve alakulhattak a közlési szituáció hatására (beleértve a beszélő/fogalmazó mentális világát, érzéseit, indulatait), vagyis válhattak indulatszóvá (Juhász 1992: 822). Mindhárom vizsgált kifejezés olyan szófaji kategóriába tartozik tehát, amely problematikus a nemzetközi szakirodalom szerint: tipikusan olyan nyelvi anyag kerül ide, amely nem könnyen osztályozható (Ramat 2012: 503–504).⁶

Az eddig fellelt első adatok alapján a három kifejezés nem mérhető össze. A *várrá* a másik két elemnél későbből adatolható, emellett – az eddigi kutatás alapján legalábbis – nem mutatható ki levelezésből. A perszövegekben is tipikusan egyenes idézetekben jelenik meg. Kérdés azonban, hogy a feltárt adatok alapján meghatározható-e, hogy vajon a fent leírt szerkezeti változások grammatikalizációs folyamatokkal hozhatók-e kapcsolatba.

2. Elméleti háttér

A grammatikalizáció számos meghatározása közül jelen dolgozat az alábbi-ból indul ki: speciális, önálló változástípusnak tekinti, amely nem egyenlő a puszta újrakezeléssel (vö. Traugott 2012: 23–24; Dér 2013: 18–20). Az ilyen típusú változás mindig lexikai (illetőleg kevésbé grammatikai) szerkezetből indul ki, egy nyitott grammatikai/lexikai osztályból. A változás jellemzően egy erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben in-

⁵ Formális-strukturális megközelítésben nem sorolják a partikulák közé a *hadd*-ot, szintaktikai (elsősorban szórendi) viselkedése miatt; eszerint olyan önálló funkcionális kategóriát alkot, amely a mondat modalitásában játszik szerepet (Szűcs 2010: 193, 200–201).

⁶ „Kind of wastebasket [...] linguistic material which is difficult to classify”. Közös funkció a szituációs körülmények kifejezése (beleértve a beszélői attitűdöt), valamint kategóriák módosítása.

dul meg (Nicolle 2012: 403–404, Lightfoot 2012: 440–442). A folyamat eredményeként a forrásszerkezet fokozatosan egy új, grammatikai(bb)/pragmatikai(bb) funkciót betöltő elemmé válik, miközben szorosabb egység jön létre az elemek között (Hopper–Traugott 2003: 2–4, 18; Traugott 2012: 25–26). A változás része a szemantikai általánosulás, valamint a szubjektifikáció (Dér 2008a: 28; Nicolle 2012: 406–407).⁷ A grammatikalizáció invariáns jegyei a speciális szemantikai változás és a kategóriaváltás, melyek sorrendje azonban még vitatott (Dér 2008a: 116; Dér 2013: 25–26).

Amennyiben jellegzetes szerkezeti változás is bekövetkezik a grammatikalizáció során, az szorosabb kapcsolatot eredményez a forrásszerkezet elemei között. A frázisszintű szerkezetből szószintű elem lesz egységstátusszal, a köztük levő transzparencia pedig feloldódik (Ramat 2012: 504–505, Lightfoot 2012: 442). A grammatikalizáció azonban nem jelenti azt, hogy a forrásszerkezet vagy annak egy része ne maradhatna autonóm is, például a közép-magyar kor határozói igenévi alapú ragvonzó névutói esetében (például *valamitől fogva*, ugyanakkor a *fogva* továbbra is használatos igenévként is, vö. Dér 2008b: 22–23).

A szerkezeti változás bizonyos korlátok között zajlik. A magyarban a toldalékszintű formává redukálódás csak egyes raggá váló névutók esetében jellemző (Dér 2008a: 30–31), de az adverbium kategóriájára általában sem jellemző ez a folyamat (Ramat 2012: 503–504). Az, hogy a forrásszerkezetek között megjelenhet igés konstrukció, megfigyelhető például az angolban is, a létige és melléknév vagy más nem finit kategóriájú lexémák összekapcsolásában, ilyen a *beware* 'óvakodj' vagy a *begone* 'tűnj el'. Ezek valamelyest más funkciót töltenek be, mint a dolgozatban tárgyalt elemek, mindenesetre a felszólítás megjelenik bennük. További párhuzamnak tekinthetők a *lookyou*-típusú (*lookye*, *lookahere* stb.) diskurzusjelölők. Laurel Brinton megállapítja, hogy az ilyen kifejezések inkább úgy kezdik az életüket, mint szintagmák vagy teljes szerkezetek, semmint lexikai egységek, ezáltal kialakulásuk nem tekinthető közismert, tipikus grammatikalizációnak (2001-es írását idézi Onodera 2012: 617). A fentebb idézett szerkezetváltozások eredményei azonban máig transzparensnek. A dolgozatban vizsgált elemek esetében is közös forrásnak tekinthető az igés/predikatív szerkezet, emellett tényezőként megje-

⁷ Hagyományos megközelítésben a grammatikalizációt ennél szűkebben értelmezik. A lexikalizációtól való elválasztás kapcsán idézi Lightfoot (2012: 439) Christian Lehmann egyik 1995-ös munkáját, mely szerint a főnév → képző változás szimpla lexikalizációnak tekinthető – noha ez tipikusan grammatikalizációs változásnak számít a szakirodalomban. A hagyományosabb értelmezés szerint ugyanis a grammatikalizáció fő tényezője az autonómiavesztés, a nyelvtani rendszertől való egyre erősebb függőség.

lenik a felszólító mód. A transzparenciáról később lesz szó részletesebben, noha árulkodó, hogy mind a *ládde*, mind a *várrá* azonosítása problematikus (volt) a szakirodalomban.

A speciális szemantikai változás azt jelenti, hogy a grammatikalizáció kezdeti szakaszában az adott szerkezet, kifejezés jelentése sematikussá válik, ugyanakkor ezzel párhuzamosan vesz fel grammatikai/pragmatikai jelentéseket (Hopper–Traugott 2003: 95–94; Dér 2013: 23–24). Ez a fajta jelentésváltozás következtetési folyamatokat indít el, fogalmi helyett egyre inkább procedurális, azaz viszonyjelentés jön létre (a beszédhelyzet és a megnyilatkozás között, beleértve a beszélői attitűd megjelenését is; Diewald 2012: 456–457). A pragmatikai változások egyik alapvető motivációja a gazdaságosság és az explicit/expresszív kifejezésmód igényének együttes jelenléte, gyakran jár együtt metaforikus vagy metonimikus figyelemirányítással (Hopper–Traugott 2003: 84–88), melyek implikaturákhoz vezetnek (Nicolle 2012: 403–404).

A szakirodalom egy része külön kezeli a grammatikalizációt a pragmatikizációtól, ahogy a lexikalizációtól is, ezek viszonya azonban vitatott az egyes szerzők szerint (Dér 2008a: 110, Lightfoot 2012: 438–439). Az elkülönítést a grammatikai elemek bizonyos jellemzőivel indokolják, mint a kötelezőség, a paradigma, a viszonyjelentés. Ezek az elvárások azonban a grammatikizáció egyéb eseteinél sem mindig teljesülnek: az adverbiumok kötelezősége kérdéses, a kötőszók nem rendeződnek paradigmába, a viszonyjelentés pedig pragmatikaivá válás esetén is lehet deiktikus a beszédeseményre nézve, elsősorban a beszélői nézőpont és attitűd kifejezésével (Dér 2008a: 112–114, Nicolle 2012: 408–409). A pragmatikizáció tipikus példája a szakirodalomban a diskurzusjelölők kialakulása (noha ez is a grammatikizáció részének számít; Dér 2008a: 110, 116).

A diskurzusjelölők két fő csoportja különböztethető meg funkció szerint: az üzeneteket (diskurzussegmenseket) összekapcsoló, valamint a diskurzus irányának egyes aspektusait összekötő elemek. Az ilyen egységek képesek önmagukban is megnyilatkozásként funkcionálni, nem hatnak a mondat igazságfeltételeire, jelentésük pedig nem fogalmi, hanem procedurális (szövegközi szinten működik, beszélői instrukciókat fejez ki, vö. Dér 2008a: 111). Az eseti elemzéssel azt kívánom bemutatni, hogy a *hagyján*, a *ládde*, valamint a *várrá* illeszkedik-e a fenti változások valamelyikébe.

3. Elemzés

A továbbiakban bemutatom a vizsgált elemek szemantikai változásait (kitérve a kezdeti különbségekre), az elsősorban a *várrá* esetében tapasztalható jelen-

tésszűkülést és annak pragmatikai beágyazottságát a vizsgált szövegek kontextusába, majd pedig az elemek kategóriaváltását. Ezt követi a szakirodalomban megfogalmazott kritériumok alapján a besorolás – lexikalizációnak számít-e ez a változás, vagy a vizsgált elemek diskurzusjelölőként funkcionálnak ezekben a szövegekben.

A grammatikalizáció tágabb értelmezésében a tényleges nyelvhasználat elsődleges szerepű, továbbá hangsúlyos szempont, hogy a változás mindenütt jelen van, s fokozatokban realizálódik (Poplack 2012: 209–210). Ez összefüggésbe hozható a nyelvi rendszer komplex vizsgálatával területi, társadalmi, időbeli meghatározottságban, különös tekintettel a társas interakciók nyelvhasználatbeli hatására (Juhász 2002: 170–171).

Ahogy arról szó volt, a fő grammatikalizációs kritériumok a kategóriaváltás és a speciális jelentésbeli változás. A szerkezeti változások egy része, mint például a fonológiai redukció önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a folyamatot grammatikalizációnak tekintsük (Dér 2013: 22–23). A vizsgált elemek esetében is – különös tekintettel a *rávár ~ várrá* kapcsán – lényegi kérdés tehát a szemantikai változás. A dolgozatban tárgyalt három lexémát pedig éppen a kialakuló (pragmatikai) funkció kapcsolja össze. A kiindulást tekintve különbségek vannak a forrásszerkezetekben, noha a hallgatóra irányulás közös mozzanatnak tekinthető (a *hadd* esetében is elsődleges, bár később a *jár-jon* miatt kevésbé nyilvánvaló).

A *ládde* esetében egy nagyon általános fogalmi metafora mentén indul el a változás: látás → megértés. Ez a motiváció többek között az angolban is megfigyelhető, például: *watch out*, vagy *be + ware/wary* ‘figyel, ellenőriz’ → ‘óvakodik’ (Sweetser 1991: 32–34). A *lásd ~ ládd* felszólító módú forma ekkor az érzékszervi tapasztalat alapján levonható következtetésre utal, a fizikai helyett egyre inkább a gondolati belátásra kezd el vonatkozni, azaz a rámutatás, figyelemfelhívás funkcióját kezdi betölteni: ‘lásd’ → ‘értsd meg, vésd eszedbe’ (vö. a *lám* kapcsán: Kelemen 1970: 88; Juhász 1992: 834–835). Ahogy volt szó róla, ez a használat kódexekben, magánlevelekben és a bosszorkányperek tanúvallomásaiban is előfordul, az *-e* nélküli változatban is:

(8) „*lád* efféle marha akkora kedves, mikor gyermeked”

(1559 Nádasdy 54–55: TMK)

(9) „*me gládd* – ugymond – hogy olyat cselekszem veled, hogy örökre megemlékezel róla”

(1584 Komáromy: 56)

A *hagyján* összetételében két hasonló jelentés erősíti egymást az el-, illetőleg megengedés, ráhagyás kifejezését tekintve. A *megy* és a *jár* egyaránt kifejezhet egyfajta belenyugvást ([*ez még*] *elme gy*, *meg járja*, vö. TESz.):

(10) „no had járjon, nem csinálják meg az én ládámat”

(1584 Komáromy: 47)

(11) „Ez mjnd *hagiaryon*, ü ßeginj az ü adosagarul meg fizetet, de meg mj adosok uagiunk”

(1589 Telegdi 94: TMK)

A jelentésváltozásban párhuzamnak tekinthető a franciában a *laissez faire*, *laissez passer* ‘menjen a maga útján’, valamint az olaszban a *lascia passare* ‘ne bánd, mit törődsz vele’ (TESz.). Fontos azonban, hogy ez utóbbiak transzparenszek maradtak, s ha lexikalizálódtak is, nem váltak indulatszóvá, mondatszóvá, vagy partikulaszerű elemmé.

A *rávár* attitűdjét tekintve semleges volt a korábbi időszakokban (vö. NySz. ‘expecto adventum = valaminek a bekövetkeztére vár’; SzT. ‘kivár valamit’ – az ÚMTsz. szerint ma is megvan semleges ‘vár valakire’ jelentésben). A *vár* lehetséges jelentései között megtalálható (felszólító módban) a ‘majd megkapod a magadét, majd meglátod, mi történik’ értelmezés (SzT.), melynek alapja a ‘valamire számít, felkészül’ jelentés.

A 16–18. századi tanúvallomások jellegzetessége, hogy sokszor számolnak be a megkérdezettek arról, hogy valamiféle fenyegetés hangzott el a vádlottól, amit aztán valamilyen baj, káreset követett. Az időbeli összefüggésből adódóan oksági kapcsolatot is véltek felfedezni az események között, azaz jelentősége lett a bizonyításban:

(12) „mondotta a Fatensnek no Szomszéd *varj rá* mert ezt bizony duflával vissza fizetem s akkor ejjel mingyárt meg törtik a boszorkányok egy ökör borját *mellyért a Fatens reá gyanakszik*”

(1734 Bosz. 1: 390)

Éppen ezért gyakran rá is kérdeztek a kihallgatást végző személyek, hogy fenyegetett-e bárkit a boszorkány, s gyakran részletesen le is jegyezték az ilyen kommunikációs helyzeteket, beleértve a felidézett párbeszédet is. A fenyegetések leírásában a *vár* önmagában is gyakran megjelenik, indulatszókkal kombinálva is (*no várjon* vagy *csak várjon*, sőt *hagyján, várj*).

Fontos azonban, hogy míg a *várj(on)* a fenyegetések kontextusán kívül, semleges attitűddel is megjelenik,⁸ addig a *várj rá ~ várrá* – bár valamivel ritkább használatú – kizárólag fenyegetéskor fordul elő, arra irányítva a figyelmet, szintén az idő → okság összefüggése mentén:

⁸ Példák az attitűdre nézve semleges használatra: „én bizony valamit gondolok éránta mert már meg köl halnom, ha egy éjczaka nem alhatom, és *várjon* Kend, csak meg ne mongya Kend néki majd teszek egy probát meg töltöm a Puskáimat, és meg ijesztem” (1767, Bosz. 2. 406. sz. TMK); „No *varjon* itt kend, sógor asszony, vagy menyen haza, majd oda megyek” (1755, Bosz. 1. 100. sz. TMK).

(13) „várjon rá a huga szülésére, mert [...] idővel is megsiratja”
(1715 Komáromy: 265)

(14) „de varj rea Vajas János, mert harmadnap mulva Isten engem ugj
segéllyen fel sugorodik a lábad” (1716 Bosz. 1: 206)

Ekkor már a 'valaminek a bekövetkeztére számít' jelentés is árnyaltabb, azt implikálva, hogy a várható következmény mindenképpen negatív lesz a befogadóra nézve. Ezzel a meghatározott pragmatikai kontextusban történő használattal s az itt bekövetkező jelentésszűküléssel a *várj rá* ~ *várrá* vélhetően eleget tesz a grammatikalizációt jellemző speciális szemantikai változás kívánalmának.

A *ládde* és a *hagyján* szintén megjelenik hasonló szituációkban, szintén a fenyegetés tényére rámutató, azt nyomatékosító funkcióban. Ilyenkor viszont aktualizálódó, bővülő jelentésről beszélhetünk, hiszen a korábbiaktól eltérő beszélői attitűdöt is közvetítenek.

(15) „Ládd Laczkó, tíz esztendő múlva is megfizeted ezt”
(1719 MBF. 3: 520)

(16) „ládde kutya, így cselekszem teveled” (1723 Komáromy: 309)

A *hagyján* esetében külön érdekesség, hogy ebben az esetben csak ideiglenes belenyugvársra utal – ugyanakkor valamiféle későbbi megtorlást is előrevetít:

(17) „erre felelvén az raboskodo személy *hadgyán* mennyetek ell bizony
tik sem esztek az Vacsorában” (1741 Bosz. 2: 607)

(18) „ezen Fatenst ugyan a Tej miát megh fenyegette, hogy *hadgyán*,
hadgyán, három esztendő mulván is megh bánod”
(1739 Bosz. 2: 590)

Bár ezek az elemek illokúciós erőt mutatnak, azaz a szándék felismertetését elősegítik, felhívják a figyelmet a beszélő attitűdjére, nem tekinthetők tipikus beszédaktus-jelölőknek. A performatív igék ugyanis meghatározott formában jelennek meg: a megnyilatkozóra vonatkoznak, jellemzően kijelentő módban, s egy időben történik a cselekvés és annak jelzése (*esküszöm*, *ígérem* stb. Tát-
rai 2011: 89–91). A rámutató funkció miatt egy tágabban értelmezett „perfor-
matív jellegű” elemcsoport (vö. Károly 1995: 828–830) részeként értelmez-
hetők.

A beszédaktusok vizsgálatában nehézséget okozhat – a szinkrón adatok esetében is –, hogy a befogadói oldal gyakran nem hozzáférhető, nem derül ki, hogy valójában hatott-e a megnyilatkozás a befogadó szándékaira, vélel-
meire. A tanúvallomás mint szövegtípus nagy előnye, hogy általában kiderül

a pragmatikai azonosítás, ugyanis tanúk reflektálnak arra, hogyan azonosították a boszorkánysággal vádolt személy szándékait, attitűdjét:

- (19) „a *leg fenyegetőbb* szót mondott Jóczik Mihály a fatensnek *varj reá* úgy mond eb ágyában született mert *mig élsz is meg emlegetsz*”

(1716 Bosz. 1: 198)

Bár a *várrá* esetében megfigyelt jelentésszűkülés az igei használatban is fennáll, a kategóriaváltás is megfigyelhető, mondatszóvá válik. A *ládde* és a *hagyján* funkcióváltása korábbról is kimutatható. További kérdés azonban, hogyan helyezkednek el ezek az alakulások, folyamatok grammatikalizáció – lexikalizáció – pragmatikalizáció viszonyában. A grammatikalizációra és a lexikalizációra jellemző változásbeli sajátosságokat, tényezőket Douglas Lightfoot (2012: 444) rendszerezése alapján veszem tekintetbe. Természetesen a két változástípusnak lehetnek közös tényezőik, jegyeik – ezek a vizsgált elemekre is érvényesek: fokozatiság, egyirányúság, szerkezeti fúzió, (fonológiai) összeolvadás, demotiváció, metaforizáció/metonimizáció. Csak a grammatikalizációra tartják jellemzőnek a következőket: dekatégorizáció, jelentésbeli fakulás (bleaching), szubjektifikáció, produktivitás, gyakoriság, tipológiai általánosság. A kategóriát illető változás mindhárom vizsgált elemnél érvényes (noha fokozatiságot mutat, főként a *várrá*, l. 4. rész).

A fogalmi jelentés (*ládde*: érzékszervi tapasztalat; *hagyján*: elengedés/ráhagyás, *rávár*: valaminek a bekövetkeztére számít) fakulásával párhuzamosan felvesznek pragmatikai, procedurális jelentéseket (rámutatás, figyelemfelhívás, valamint a beszélő fenyegető attitűdjére utalás). A jelentés ilyen változása magában foglalja a szubjektifikációt, hiszen a beszélői attitűd is részévé válik az elem jelentésének. Noha tipológiai általánosságot az eddigi adatok alapján nem feltételezhetünk, mindhárom vizsgált kifejezést illetően mutatkoznak angol, illetőleg francia és olasz párhuzamok (ha nem is feleltethetők meg egymásnak teljesen).

Problematicus azonban a produktivitás és a gyakoriság kérdésköre. Ahogy arról a bevezetésben szó volt, a vizsgált három elemen kívül nem jellemző a korszakban, hogy igés szerkezet váljon indulatszóvá vagy partikulává hasonló tartalmak kifejezésére. A gyakoriságot tekintve nem egyértelmű, hogy a típus- vagy a példánygyakoriság lenne ebben az esetben elvárható. További szempont, hogy a tényleges gyakoriság mellett számításba kell venni a lehetőségességet, azaz hogy milyen valószínűséggel jelenik meg az adott elem vagy szerkezet az adott kontextusban. A változás terjedésére irányuló kutatások egy részében (elsősorban a változószabály-elemzést alkalmazva) az összes olyan potenciális kontextust figyelembe kell venni, ahol egy adott szer-

kezet előfordulhatna, akkor is, ha ténylegesen nem fordult elő, ez mutat ugyanis rá a választást esetlegesen irányító tényezőkre (vö. Romaine 1982/2009: 185–188; Rinke–Elsig 2010: 2557–2568). A grammatikai elemek esetében a kötelezővé válás elvárható, ez azonban nem minden grammatikailizációnál figyelhető meg (például a kötőszók egy részére is igaz a kihagyhatóság; Dér 2008a: 114). Történeti adatokról lévén szó, a feltárás gyakorlati korlátairól is szót kell ejteni: a meglévő források bizonyos esetekben csak korlátozottan árulkodnak arról, mennyire is volt jellemző az adott kifejezés használat a korszakban, illetőleg mely regiszterekben jelentkezett – főként olyan kifejezéseknél, amelyeknek ennyire behatárolt a pragmatikai kontextusa (ez általános nehézség a történeti szociolingvisztikai vizsgálatokban, vö. Romaine 1982/2009: 121–124). A *várrá* esetében különösen problematikus, hogy a levelezésekben sem jellemző, ráadásul ebben a használatban – egyelőre – főként a 18. századtól adatolható.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a grammatikailizációs változás jellegét érintő kritériumoknak – a kategória és a jelentés tekintetében – a vizsgált elemek is megfelelnek, noha a gyakoriság és a produktivitás a meglévő adatok alapján közel sem egyértelmű. Kérdés azonban az is, hogy az inkább pragmatikaivá váló szerkezetekre is szükségszerű-e érvényesíteni ezeket a kritériumokat.

A tágabban értelmezett grammatikailizációs meghatározásoknak része a pragmatikailizáció is, tipikusan a diskurzusjelölők kialakulására vonatkoztatva (Dér 2008a: 110). Ahogy arról szó volt, a diskurzusjelölők elsősorban szöveg-szintű és személyközi jelentéseket hordoznak, üzeneteket vagy témákat kötnek össze – emellett határjelölőként vagy bevezetőként funkcionálnak, a koherenciához járulnak hozzá. A *várrá*, a *ládde* és a *hagyján* esetében a beszélői attitűd megfigyelhető – figyelemirányítás, illetőleg a tanúvallomások alapján gyakran a fenygetésre való rámutatás –, azonban a témától való eltérésre nem utalnak. Az üzenetek összekötése sem mindig mutatható ki a kontextusból, olykor inkább az adott diskurzust megelőző eseményekre, történetekre reflektálnak (kérdés, hogy az üzenet kategóriája mennyire tágan értelmezhető):

- (20) „mondván, *varj réa Mari meg verted a gyermekemet* de soha nem jártál ugy a mint jársz” (1729 Bosz. 2: 327)

A diskurzusjelölőkre jellemző a poliszémia (vagy más megközelítésben homonímia, Hopper – Traugott 2003: 77–8). A szakirodalom alapvetően magjelentésről beszél, amelyet az adott kontextus dolgoz ki, még hozzá számos lehetséges értelmezés közül (Dér 2008a: 112). A *ládde* és a *hagyján* jelentése

bővül a tanúvallomásokban felidézett beszédhelyzetek alapján. A *várrá* kapcsán azonban a speciális szemantikai változás éppen a jelentésszűkülésben mutatkozott meg, abban, hogy a perszövegek felidézett párbeszédeiben kizárólag fenyegetésre irányítja a figyelmet. Ezt a beszélői attitűdöt időnként önmagában is kifejezhette:

- (21) „erre Másasne így szolla reája s hozzája: No *várj reá* [idézet vége]
ezen szavaira a Fatens mindgyárt el ijedett” (1754 Bosz. 1: 305)

Vitatott szempont a diskurzusjelölők kapcsán az opcionális: az ilyen elemek hiányában sem lesz agrammatikus a mondat, ugyanakkor a diskurzus értelmezésében, interpretációjában segítik a befogadót, emellett hozzájárulnak a koherenciához (Dér 2008a: 112–113). Az elhagyhatóság felvetése abból adódik, hogy ezek az elemek csak közvetítik-e a viszonyt a megnyilatkozás és a beszédhelyzet között, vagy maguk hozzák létre. A (20) példában az előrevetített negatív következmény még általánosságban sem jelenik meg, s ennek ellenére azonosítható a szándék a hallgató számára (hiszen megjed). Amennyiben önmagukban is megnyilatkozásként tudnak működni, úgy feltételezhető, hogy képesek létrehozni ezt a viszonyt. Ugyanakkor ez nemcsak indulatszóként, partikulaként jellemző, hanem szerkezetben (esetünkben igekötős ige-ként) is.

További kérdés a diskurzusjelölők felcserélhetősége: a szakirodalom szerint bár ez nem egyértelmű, nagy valószínűséggel mégsem véletlenszerű az adott elem kiválasztása (Dér 2008a: 112–113). A dolgozatban tárgyalt kifejezések ismeretében azonban mégis felvetődik a szinonímia kérdése, hiszen, ahogy a példák is mutatták, nemcsak a *várrá* (és a *várj*), hanem a *ládde* és a *hagyján* is irányíthatja a figyelmet a „boszorkány” fenyegetésére (lásd 14–18). Az alábbi két idézet alapján is megfigyelhető hasonló használat, annyi különbséggel, hogy a *várj rá* változat közvetlenül a hallgatóra irányul (aki a másik részletben nem résztvevője a diskurzusnak):

- (22) a. „varjon Dobrosiné, meg bannya ezt”
b. „no *vaj(!) rea* Dobrosiné meg emlegez engemett”
(1723 Bosz. 1: 217, 218)

A fentiek alapján a három kifejezésre nem egyformán érvényesek a diskurzusjelölő kategóriára megállapított jellemzők. A *várrá* esetében nem teljesül a poliszémia, ugyanakkor létre is tudja hozni azt a viszonyt a beszédhelyzet és a megnyilatkozás között, amelyre máskor a figyelmet irányítja. A *hagyján* ez utóbbira szintén alkalmas. Nehézséget okoz ugyanakkor a besorolásban a korszakra érvényes grammatikai és pragmatikai pótkompetencia hiánya

(Forgács 1993–1994: 19–20) illetőleg az, hogy a vizsgált kifejezések viszonylag korlátozott anyagból hozzáférhetők (ráadásul nem magától értetődő, hogy a tanúvallomásokban fellelhető előfordulások száma tükrözi a tényleges használati arányokat).

4. Változatok és változások

Az alábbiakban a változás formai sajátosságairól lesz szó, valamint kitekintésként a vizsgált kifejezések későbbi alakulásáról – elszakadva a tanúvallomások szövegtípusától. Ahogy arról korábban szó volt, a fonológiai redukció nem minden esetben függ össze a grammatikalizációval, így nem is tartozik az ezzel kötelezően együtt járó folyamatokhoz. A kategóriaváltás azonban meghatározó jegynek számít a szakirodalom szerint (Dér 2013: 25–27). Már szó esett arról, hogy az egyik esetben az ige + igekötő meghatározott sorrendben összeforr és mondatzóvá válik (*rávár* → *várrá*); máskor ősi mondatzó kapcsolódik az igehez – esetleg (kérdő)partikula – (*lát* → *ládde*), emellett látunk példát két ige kapcsolatára, noha az első ekkor már módosítószóként grammatikalizálódott (*hagyd* → *hadd* + *járjon* → *hagyján*). A fentebb leírt szemantikai változások szerkezeti szinten is jellemzők, a formai változások pedig nem egyforma módon és mértékben jelentkeznek – a rögzített szövegek alapján legalábbis.

Az írásmód e tekintetben gyengébb érvnek számít, hiszen gyakran konzervatívabb képet mutat, mint a tényleges nyelvhasználat, mindenestre több esetben érzékelteti a transzparenciát (például a *hagyján* esetében, lásd (10–11)).⁹ Erősebb a mondat szerkezeti tényező, a tagmondatérték meghatározása. Ez a szinkrón kutatásokban mondattani tesztekkel azonosítható (az *azt hiszem* ~ *asszem hogy* kötőszós kapcsolódási eseteiről lásd Dér 2013: 22–24), míg történeti anyagon az olyan előfordulásokra érdemes figyelni, ahol az adott elem után valamilyen kötőszó vagy kérdő névmás szerepel (a kései ómagyarban az *íme* és a *lám* esetében mutatkozik meg ilyen kettősség; vö. Juhász 1992: 834–835).

A *ládde* előfordul *hogy* kötőszós tagmondat-kapcsolódással (lásd (2)-es példa), illetőleg megfigyelhető igekötős változatban is, ami a szerkezeti jelleget támogatja:

- (23) „*meg lad* am anyi könyvekkel meg siratod ezen cselekedetedett”
(1715 Bosz. 1: 95)

---

⁹ Emellett a szövegközlés sajátosságai miatt sem egyértelmű, hogy az írott alak mennyire reális, hiszen például Komáromy Andor kiadásában a *várrá* következetesen külön íródik, a módjel mindig megjelenik, a *rá* alakja pedig gyakran *reá* – míg Schram közlésében ennél jóval nagyobb változatosságot tapasztalunk mind a hangjelölés, mind az egybe- és különírást tekintve.

A *hagyján* a tagmondat, megnyilatkozás végén jellemző, a *de* kötőszó általában megelőzi, ellentétes mellérendelő viszonyt jelölve, illetőleg egy másik kapcsolódási mód is jellemző, a *mert* kötőszóval:

(24) „el fogták nigy pénzemet, és tizenhatod rész gabonámat, *de hagyán*”
(1741 Bosz. 2: 137)

(25) Kurtane aszt mondotta; *hagyáron*: mert sirattya már egy de ha élek
megh töbis megh sirattya”
(1753 Bosz. 2: 409)

A *várrá* kapcsán már volt arról szó, hogy önmagában is létrehozza a pragmatikai jelentést, viszonyulást, ekkor szerkezetileg is teljesnek számít, lássunk még egy ilyen példát:

(26) „No, *várj reá*. [idézet vége] Megfenyegették és úgy elmentek.”
(1741 Sugár: 154)

Amennyiben a negatív következményekre is utalnak a fenyegetésben, jellemző a *mert* kötőszós kapcsolódás is. Az írott alak itt már mondatszói értelmezést sugall:

(27) „*varra* száraz kutya mert meg lakolsz” (1759 Bosz. 3: 330);

Megfigyelhető továbbá, hogy az elem különböző szórendi helyeken is megjelenhet, elmozoghat a mondatban. Az alábbi példák ugyanannak a kihallgatásnak két beszámolójából származnak, a két tanú valamelyest eltérően idézi a boszorkánysággal vádolt személyt:

(28) a. „*Várj reá* Pap Márton, a te szeled ez”
b. „Pap Márton, *várj rá*, mind a te dolgod ez”
(1724 Komáromy: 349)

A kategóriaváltási folyamat részeként fontos megemlíteni, hogy – a mai kompetenciából az azonosítást segítő – igei paradigma más részei is megmutatkoznak, a közvetlenül a hallgatóra irányulástól eltérő szám- és személyhasználat is jelen van:

(29) „*várjon rá* csak, előtte lesz, eleget nyargalóczhatik még”
(1676 MBF. 1: 227)

(30) „megfenyegette a fatenst: *várjatok rá* kutyák”
(1723 Komáromy: 313)

(31) „*várjanak reá*, megboszosztantották, keserű lesz”
(1718 MBF. 1: 369)

A másik két elemnél nem találkozunk hasonló változatossággal a paradigmát illetően, a *lám* fenyegetéskor nem jellemző, a *hadd+járjon* szintén ebben a szerkezetben rögzült.¹⁰

A korszaktól és a szövegtípustól elszakadva a *ládde*, *haggyán* és *várrá* alakulástörténete különvált. A Történeti és a Nemzeti Szövegtár alapján a *ládde* típusú alakokban visszaszorult a fenyegetés jelölése, elsődleges az általános rámutatás, figyelemfelhívás, semleges beszélői attitűddel. A használatát tekintve nyelvjárási (hasonlóan a *nédde*-hez és változataihoz), de a szépirodalomban is kedvelt (MNSz). A *haggyán* ráhagyó, megengedő jelentéstartalmával továbbra is használatos.

A vizsgált elemek első bemutatásakor jeleztem, hogy a *várrá* a 18. század második felében az iskoladramákban is megjelenik.¹¹ Néhány szépirodalmi adat alapján ez a mondatszói használat a 19. században még ismert (bár ebben a regiszterben ritkának tűnik):

(32) „*vár'rá* meg töröm e' pusztá kézzel minden csontodat”
(1821 Vörösmarty MTSzt.)

Ebből az időszakból azonban nem maradtak fenn olyan szövegtípusok, amelyek összemérhetők lennének a 16–18. századi tanúvallomásokkal abban a tekintetben, ahogy azok a tényleges mindennapi nyelvhasználatot felidéztek. A tájszavak gyűjteményeiben ugyanakkor találunk olyan adatokat mint: „No *vára* te, majd adok, csak kezem közé kerülj!” (Szikszó vidéke, MTsz.). Ez a részlet azonban a *vár* címszó alatt jelenik meg a szótárban, nem a *rávár* adatként. Egy másik gyűjtésben idézik a következőt: „*vára*: várj! Fenyegetőzve mondják: No, *vaara*!” (Rozsnyó vidékéről, Nyr. 1879: 565). Ezek az idézetek azt mutatják, hogy a pragmatikai funkció világos, a szerkezeti felépítés azonban már nem transzparens, az igekötő nem ismerhető fel (legalábbis a szótáríró, illetőleg az adatot rögzítő személy számára). Az azonosítást talán az is megnehezíthette – egyúttal a visszaszorulást elősegítve –, hogy a „mi vár rá” típusú fordulatokban a *rá* névmás, és nem igekötő, jellemzően személyre mutat, nem időre vagy következményre.

¹⁰ Bár a *hadd* mint ráhagyást, elengedést kifejező elem előfordult igekötősen is: „Mond Sós né *hadd* el csak, bizony megbánod” (1584 Komáromy: 40).

¹¹ A tanúvallomások szövegtípusán kívül funkciómegoszlás tapasztalható, az iskoladramákban is többnyire fenyegetést jelöl „Aha, te bibitz lábu, dölfős tzikos, *vár* reá, majd megforgatlak” (1775). Ugyanakkor ritkábban előfordul a semleges ‘kivár’ jelentés is: „de *várrá*, *hadd* részegdyem meg én-is” (1789). Ebben az esetben viszont irodalmi a regiszter, azzal együtt, hogy szintén az élőbeszédet kívánják felidézni.

Összegzés

A dolgozatban speciális jelentésbeli változásokat és kategóriabeli változásokat mutattam be igés/predikatív szerkezeteken (*lát + e, hadd + járjon, rávár*), elsősorban 16–18. századi adatok alapján. Összességében elmondható, hogy ez a jelenség kezelhető tágan értelmezett grammatikalizációs változásként, ha nem tipikus változási sort jár is be. Az elemek együttes vizsgálata kimutatta, hogy vannak közös pontok a szerkezeti kiindulásban (igék, a felszólító mód, a befogadóra irányulás). A fentiekben tárgyalt változási folyamatokra más nyelvekben is találunk példát, elsősorban a percepciót kifejező igék esetében. A párhuzamnak tekinthető angol, francia, olasz kifejezések frázisszintűek, de legalábbis transzparensnek maradnak, míg a magyarban a kategóriaváltással együtt jár a transzparencia feloldódása.

A szemantikai változás feltárásában nagy szerepe volt annak a pragmatikai beágyazottnak, amely a tanúvallomások szövegtípusából adódott: a *várrá* fenyegetést közvetítő használatban erre a szövegcsoportha jellemző. A *ládde* és *hagyján* pedig ugyanebben a kontextusban gazdagodott ezzel a pragmatikai funkcióval, melynek azonosítását a forrás lehetővé is tette. Ez azonban felveti azt a kérdést, hogy a diskurzusjelölőknek (vagy attitűdjelölőknek, illetőleg „performatív jellegű”-nek) tekinthető elemek között fennállhat-e szinonímia.

Problematisztus maradt azonban a változás terjedésének (és visszaszorulásának) megállapítása, ahogy annak azonosítása is, kik lehettek a változás innovátorai – hiszen a fenyegetés jelölőinek használata nem kötődött kizárólagosan a boszorkánysággal vádolt személyekhez. Általánosabb oka ennek az, hogy a pragmatikai funkciók jelzése nem olyan szabályosságok mentén alakul, mint a grammatikai elemek esetében, így a potenciális gyakoriság és a változás területi-társadalmi dimenzióinak részletesebb meghatározására a dolgozat az adatolás korlátai miatt sem vállalkozhat.

Hivatkozások

- Balázs Judit 1995. A mondat szerkezete. Tagmondatértékű módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szövegrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–80.
- Benkő Loránd 1988. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 112: 385–397.
- Bosz. 1–3. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–III*. Közreadja: Schram Ferenc; Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970/1983.

- Dér Csilla Ilona 2008a. Grammatikalizáció. Budapest, Akadémiai Kiadó. (NyttudÉrt. 158.)
- Dér Csilla Ilona 2008b. A határozó(zó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikailizációs változások a középmagyar korban. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.) *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 20–37.
- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged, SzTE, 2013, 17–28.
- Diewald, Gabriele 2012. Grammaticalization and pragmaticalization. In: *OHG* 450–462.
- Doty, Kathleen L. – Hiltunen, Risto 2009. Formulaic discourse and speech acts in the witchcraft trial records of Salem, 1692. *Journal of Pragmatics* 41: 458–469. (2016.02.03.) <http://tranb300.ulb.ac.be/2012-2013/groupe152/archive/files/61970a8843485d14ecc8ea3a206208ef.pdf>
- Dömötör Adrienne 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiaiilag elemzett adatbázisa. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.) *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest – Kolozsvár, 2014, 11–21.
- Forgács Tamás 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- Grund, Peter 2007. From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records. *American Speech* 82: 119–150. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/13517/Grund_Peter_From_tongue_to_text.pdf?sequence=1
- Hajdu Lajos 1985. *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest.
- Henry, Alison 2002. Variation and Syntactic Theory. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change*. Malden–Oxford–Carlton. Blackwell Publishers Ltd., 267–282.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris Kiadó, 389–407.
- Hopper, Paul – Traugott, Elisabeth Closs 2003. *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Horváth László 2001. A felszólító módú igealakok kettősségek történetéhez. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szeged, SzTE, 55–65.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 815–838.

- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudománysemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.) *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä, 165–173.
- Katona Géza 1977. *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században: A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: Imre Samu – Szatmári István – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv grammatikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, (NyttudÉrt. 104.) 41–53.
- Károly Sándor 1995. Szöveggrammatika. Az idézés módjai. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 824–834.
- Kelemen József 1970. *A mondatszók a magyar nyelvben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: Komáromy Andor. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910.
- Lightfoot, Douglas 2012. Grammaticalization and lexicalization. In: *OHG* 438–450.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 632–663.
- MBF. 1–4. = A magyarországi boszorkányság forrásai I–II. Szerk., Bessenyei József; III. Szerk., Kiss András – Pál-Antal Sándor. Budapest, Balassi Kiadó, 1997–2005.
- MTsz. = Szinnyei József, *Magyar tájszótár 1–2*. Budapest, Hornyánszky, 1893–1901.
- MTSzt. = Magyar Történeti Szövegtár <http://www.nyttud.hu/hhc/pat3h.html>
- Nicolle, Steve 2012. Pragmatic aspects of grammaticalization. In: *OHG* 402–412.
- OHG = Heine, Bernd – Narrog, Heiko 2012. *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford University Press. (www.oxfordhandbooks.com 2015.09.25.)
- Onodera, Noriko O. 2012. The grammaticalization of discourse markers. In: *OHG* 614–625.
- Piarista iskoladrámák = *Piarista iskoladrámák*. Sajtó alá rendezte: Demeter Júlia – Kilián István – Kiss Katalin – Pintér Márta Zsuzsanna. Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, 2002.
- Poplack, Shana 2012. Grammaticalization and linguistic Variation. In: *OHG* 209–224.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- Ramat, Paolo 2012. Adverbial grammaticalization. In: *OHG* 502–511.
- Rinke, Esther –Elsig, Martin 2010. Quantitative evidence and diachronic syntax. *Lingua* 120: 2557–2568.
- Romaine, Suzanne 1982./2009. *Socio-historical linguistics: its status and methodology*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Sugár = Sugár István 1987. *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*. Budapest, MTA.

- Sweetser, Eve 1991. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press, 23–48.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–[14]*. Főszerk., Szabó T. Attila et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Budapest, [9–], Akadémiai Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- Szücs Márta 2010. A *hadd* problémaköre. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *Lingdok 9. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 193–214. http://nydi.szte.hu/LingDok_kotetekregi_files/lingdok9.pdf
- Tájszók. *Magyar Nyelvőr* 1879: 565–6.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk., Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TMK = Történeti Magánéleti Korpusz <http://tmk.nytud.hu/>
- Traugott, Elizabeth Closs 2012. Grammaticalization and mechanisms of change. In: *OHG* 19–30.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. B. Lőrinczy Éva (főszerk.). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- Varga Mónika 2014. „Várrá, mert megbánod” – A funkcióváltás útjairól boszorkányperekben. In: Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa. (szerk.) *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II.* (Tanulmánykötet). Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2014, 101–119.